

А. Алимханова, 1-курс
Ғылыми жетекшісі: Н. Бейбітхан, мемлекеттік-құқықтық пәндер
кафедрасының оқытушысы
(Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды
академиясы)

МЕМЛЕКЕТТІҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Мемлекеттің пайда болуы туралы мәселе даулы болып табылады, себебі, этнография және тарих ғылымдары оның пайда болуы туралы күннен-күнге жаңа мәліметтер беруде. Мемлекеттің пайда болу себептері туралы бірқатар теориялар бар, олардың негізгілері болып мыналар табылады:

1. Діни теория — мемлекеттің, мемлекеттік биліктің пайда болуының құдайлық бастамасын негізге алады, «барлық билік құдайдан деген тұжырымдаманы бекітіп, жақтайды. Өзінің діни мазмұнына қарамастан, бұл теория бірқатар шынайы жағдайларды көрсетеді, нақты айтқанда, алғашқы мемлекеттердің теократиялық нысандарын — абыздар

билігін, шіркеудің рөлін, діни және әкімшілік орталықтар арасындағы билік бөлінісін. Бұл теорияның көрнекті өкілдерінің бірі — Фома Аквинский.

2. Патриархалды теория — мемлекеттің пайда болуын отбасымен байланыстырады, ал мемлекет басшысының билігін отбасы мүшелерінің алдындағы әке билігінен туындатады. Бұл теория патшаның шексіз билігін негіздеуге бағытталған, ал бұл биліктің қайнар көзі ретінде құдайды емес, отбасындағы әкенің, патриархтың шексіз билігі орын алған отбасы нысанын таниды. Бұл теория Грецияда пайда болған, өз негіздемесін Аристотельдің еңбектерінен иеленсе, өз дамуын ағылшын ғалымы Филмердің еңбектерінен тапты.

3. Шартты теория — XVII-XVIII ғасырларда кеңінен таралған. Оны жақтаушылардың қатарынан Голландияда Гуго Гроций мен Спиноза, Англияда Д. Локк пен Т. Гоббс, Францияда Ж. Ж. Руссо, Ресейде А. Радищев орын алды. Мысалы, А. Радищевтің ойынша, билік халыққа тиесілі, алайда ол мемлекет басшысына берілген және оны халық бақылауы тиіс. Шарттық теорияға сәйкес, мемлекет шарт нәтижесі ретінде пайда болады, оның қатысушылары болып адамдар табылады, олар шарттың негізінде өз бостандықтарының, өз билігінің бір бөлігін мемлекетке береді.

4. Күштеу теориясы — мемлекеттің пайда болу негізі ретінде күштеу әрекетін, бір халықтың екінші халықты жаулауын таниды. Жауланған халықтың үстінен билікті бекіту үшін, оған күштеу жүргізу үшін мемлекет құрылады. Күштеу теориясы XIX ғасырда пайда болы, оның өкілдері — Л. Гумплович, К. Каутский, Е. Дюринг.

5. Психологиялық теория — мемлекеттің пайда болуын адам психикасының көріністерімен: бағыну қажеттігімен, еліктеумен, алғашқы қауымдық қоғамның жоғары топтарына тәуелділікті сезінумен, белгілі бір әрекет түрлерінің әділдігін түсінумен және т. б. байланыстырады. Психологиялық теорияның өкілдерінің қатарынан Л. Петражицкий мен Г. Тардты атауға болады.

6. Органикалық теория. Бұл теорияның өкілдері Г. Спенсер, Вормс, Х. Прейс мемлекетті ағза ретінде түсіндіреді. Оның бөліктері арасындағы тұрақты байланыстар тірі ағзаның бөліктері арасындағы байланысқа теңестіріледі, яғни, мемлекет — биологиялық дамудың бір түрі ретінде көрініс табатын элеуметтік даму өнімі. Биологиялық ағзаның бір түрі ретінде мемлекеттің өз миы (басшы) мен оның шешімдерін жүзеге асыру құралдары (халық) болады.

7. Ирригациялық теорияға сәйкес мемлекеттердің алғашқы қанаушы нысандарының пайда болуы шығыстық аграрлық аймақтардағы ірі ирригациялық құрылыстарды жүргізу қажеттігімен байланысты. Бұл теория қазіргі кездегі неміс ғалымы К. А. Виттфогельдің еңбектерінен айрықша көрініс тапқан.

8. Материалистік теория — мемлекеттің пайда болуын элеуметтік-экономикалық факторлармен, яғни, жеке меншіктің пайда болуымен және қоғамның таптарға бөлінуімен, байланыстырады. Бұл теорияның өкілдері — К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин — мемлекет бір таптың екінші таптың үстінен үстемдігін сақтау және бекіту, қоғамның біртұтас ағза ретінде өмір сүруі мен қызмет етуін қамтамасыз ету мақсаттарында пайда болған деп санайды.

Мемлекеттің қалыптасуы — әртүрлі халықтарда түрліше жүзеге асқан ұзақ үдеріс. Шығыста «өндірістің азиялық тәсілін (Египет, Вавилон, Үндістан, Қытай және т. б.) нысаны кеңінен таралды. Бұл жерде рулық құрылымның элеуметтік-экономикалық бөліктері — жердік үлес, ұжымдық меншік және т. б. тұрақты сипатты иеленді. Ежелгі Шығыста пайда болған алғашқы мемлекеттер ауылдық қауымдастықтарды қанай отырып, оларды басқарды, яғни, өндірісті ұйымдастырушы рөлін атқарды.

Қортындылай келе, барлық нысандағы мемлекеттердің пайда болуына негіз болып 10-12 мың жылдар бұрынғы неолиттік революция табылды. Оның мәні мынада: өз қажеттіктерін қанағаттандыру мақсатында адам дайын өсімдік және жануарлық нысандарын иемденумен байланысты құралдық қызметтен табиғатты өзгертумен және азық дайындаумен байланысты шынайы еңбек қызметіне ауысты, яғни, иемденушіден өндіруші экономикаға өту орын алды. Сонымен, мемлекет объективтік түрде, сырттан емес, ішкі факторлардың негізінде пайда болады. Қазақ жерінде мемлекеттің пайда болуы сонау тарихи құбылыс болып табылады, біздің мемлекетіміз қазіргі таңда өзін — демократиялық, құқықтық, зайырлы, элеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады. Сонау тарихымыздан көргендей, қазақ елінің тарихи қорында көптеген қанды шайқастар мен қақтығыстар болған, соған қарамастан қазіргі таңда

өз еліміз бен жеріміз бар, тәуелсіздігіміз бар мемлкеттің бірі ретінде басқа елдердің қатарынан қалыспай келе жатырмыз.